

УДК: 355.48:662.14(495:439)“1071”
623.4.083.34(495)“1071”
COBISS.SR-ID 135956489
DOI број: DOI: 10.5937/vig2302037S

Језик рада: Српски
Примљен: 27.09.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Борис Стојковски

Ванредни професор

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Нови Сад (Република Србија)

E-mail: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

ПОМЕНИ УПОТРЕБЕ ГРЧКЕ ВАТРЕ НА САВИ И ДУНАВУ

АПСТРАКТ: У раду се разматрају два помена грчке ватре под називом *ignis sulphureos* у угарској Илустрованој хроници, познатој под називом *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* или *Chronicon pictum*. Ради се, наиме, о сукобу на реци Сави код Београда 1071. године, када су Угри прешли реку, сукобили се са Византинцима и освојили Београд. Византинци су им се супротставили управо грчком ватром, али су их Угри поразили. Овај помен грчке ватре, иако у средњем веку није јединствен у латинским изворима, представља посебан куриозитет, јер се из одељка Илустроване хронике види да је до сукоба дошло управо негде код Београда, на Сави, код места Бузијаш (највероватније Бежанија). Други помен датира из 1128. године, где се много лапидарније само наводи да је код Храма, односно Банатске Паланке, дошло до новог сукоба на реци у којем су Византинци тријумфовали.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грчка ватра, Византија. Угарска, Београд, река Сава, река Дунав

Грчка ватра је оружје које су Византинци користили углавном у поморским биткама. На грчком се најчешће називала *течна ватра*, односно πῦρ ὑγρόν. Према византијском писцу Теофану, грчку ватру је измислио архитекта и хемичар, могуће јеврејског порекла, по имену Калиник из града Хелиопоља, који се тада налазио у Сирији или Египту, и донео ју је у Цариград нешто пре почетка прве арапске опсаде града у периоду 674–678. године. Он овај податак смешта у 6165. годину по цариградској ери, што одговара 672–673. години после Христа. Али, чини се да је само оружје било познато и нешто раније, вероватно 671. године, када су га византијски бродови употребили у Ликији против арапских.¹ Грчка ватра је успешно коришћена и у другим сукобима. Њен састав није до краја сасвим познат, а у науци се често наилазило на наводе да је један од њених основних састојака била шалитра.² Постоји и мишљење да је у питању мешавина нафте и шалитре, те да нафта у додиру са шалитром постаје лако запаљива. Међутим, вероватније је да шалитра уопште није била саставни део грчке ватре.³ Као што је добро познато, ова запаљива материја је избацивана из неке врсте сифона који су називани стрепте, а које су преносили ратни византијски бродови дромони, којима су управљали веслачи. Сифон је је био монтиран на прамцу брода, а кроз њега су морнари испаливали грчку ватру која се, у додиру са водом, сама од себе запаљивала. Само је требало да веслачи окрену

¹ *The chronicle of Theophanes* tr. by Cirl Mango and Roger Scott, (Oxford: Clarendon press, 1997), 494, в. и напомену 5.

² Тај став је изнео својевремено још C. Zenghelis, „Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins”, *Byzantion*, vol. VI₁ (1932), 265—286, и прихватио Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Просвета, 1996), 138, који је чак сматрао да је Калиник тиме антиципирао и проналазак барута.

³ Alex Roland, „Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium, 678-1204”, *Technology and Culture*, 33, No. 4 (Oct., 1992), 655-679; Konstantinos Karatolios, *Greek Fire and its contribution to Byzantine might* (Athens: Quest publications 2015), 13—63; John Haldon, „Greek Fire” revisited: recent and current research”, In Elizabeth Jeffreys (ed), *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 290—325.

⁴ Халдон и Морис Бирн су још 1977. године тврдили да је сирова нафта, у неком прерађеном виду, била основа грчке ватре. Онису истицали да се овај термин често могао примењивати на различита запаљива оружја и не нужно само на грчку ватру *per se*. По њиховом мишљењу, након Ане Комнине византијски извори врло ретко имају референцу на класичну грчку ватру која је, након 1204. године, била све ређе у употреби због слабљења Царства, те немогућности да се обучавају специјални војници који би њоме руковали. B. J. Haldon, M. Byrne, „A Possible Solution to the Problem of Greek Fire”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 70, I. Abteilung, [(1977) 91-99. в. и J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder* (Cambridge, England: W. Heffer & Sons., 1960), 11—21, 27—41.

брод тако да ветар дува у леђа ромејским дромонима и да тако запаље непријатељске бродове.⁴

У вези са саставом грчке ватре постоји низ отворених питања, а вероватно је да је сумпор био присутан у различитим запаљивим оружјима током историје. Још један ромејски аутор, Јован Малала пише да је атински философ Прокло саветовао цара Анастасија I (491–518) да његова флота употреби сумпор за спаљивање бродова узурпатора Виталијана.⁵ То, свакако, сведочи у корист чињенице да су оружја слична грчкој ватри пре њеног настанка имала, као један од састојака, управо сумпор, који је могао чинити и састав саме грчке ватре.⁶

Грчка ватра је, као што је такође добро познато, најчешће коришћена на отвореном мору. Међутим, постоје два помена која се односе на наше крајеве, односно средњовековну јужну Угарску и коришћење грчке ватре у византијско-угарским сукобима на Сави, 1071. године, и Дунаву, 1128. године. С тим у вези, треба размотрити шири контекст византијско-угарских односа у периоду када је дошло до поменутих сукоба. Односи између ове две земље се, почетком XI века, могу окарактерисати као јако добри. Први хришћански краљ Угарске Стефан I је помогао византијском цару Василију II Бугароубици у ратовању против Самуила. Угарске трупе су, 1003. године, дошле до Скопља и из манастира Горг, или Старо Нагоричано, однели реликвију – главу девелтског епископа Георгија који је страдао од руке бугарског кагана Крума током освајања Тракије и сукоба са Византијом. Глава је на крају завршила у једном манастиру у Белгији. Осим ове војне и политичке сарадње, Стефан I је издао и једну повељу (харистикију) на грчком језику манастиру Пресвете Богородице у Веспремској долини за тамошње монахиње.⁷ Уопште узев, како

⁴ „Greek fire”, The Oxford Dictionary of Byzantium volume 2 (New York—Oxford: Oxford University Press), 873; Мишел Каплан, *Византија*, (Београд: Clio, 2008), 140–141; K. Karatolios, op. cit, 31—55.

⁵ Ioannis Malalae *Chronographia*, rec. Ioannes Thurn (Berolini et Novi Eboraci—Walter de Gruyter 2000), 330—331; уп. и енглески превод *The Chronicle of John Malalas* A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986), 226.

⁶ Како је Алекс Роланд добро приметио, мало тога, сем можда самих сифона, било је непознато у антици и раном средњем веку, а што је Калиник применио, в. А. Roland, op. cit, 658.

⁷ Борис Стојковски, „Самуилово царство и Угарска”, *Византијски свет на балкану*, Књига I, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, (Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2012), 65–76; Boris Stojkovski, „The Greek charter of the Hungarian King Stephen I”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016), 127—240.

је још Ђула Моравчик исправно приметио, током већег дела XI века нема већих сукоба између Византије и Угарске.⁸

Међутим, 1071. године ови односи су се изменили из корена. Иако о томе не обавештавају византијски извори, већ само угарска страна, непријатељства су отпочела 1071. године. За ове догађаје кључан (и неретко једини) извор јесте угарска *Бечка илустрована хроника*, која је настала у XIV веку и представља један од најважнијих извора за угарски средњи век. Саставио ју је Марко Калти, каноник цркве Стоног Београда и хроничар угарског краља Лајоша Великог Анжујца. Компиловање и илуминирање хронике завршено је у периоду 1370–1373. године и, као што је добро познато, ова хроника има укупно 147 илустрација, правих ремекдела ликовне уметности. Илуминације су истовремено и вредни извори за историју Угарске, али и других земаља. Ова хроника поклоњена је француском краљу Карлу (Шарлу) V, када се његов син Луј, војвода од Орлеана, 1374. године верио са Катарином, Лајошевом ћерком. Касније је Шарл VII ову илустровану књигу поклатио српском деспоту Ђурђу Бранковићу. Сачињен је и један препис ове хронике 1462. године, а од XVII века хроника се чува у Бечу и због тога носи назив *Бечка илустрована хроника*. Управо је *Бечки кодекс* најважнији препис ове хронике, од укупно пет сачуваних, и у њему се и налазе илустрације. Хроника представља најзначајнију у корпусу угарских средњовековних хроника и, као историјски извор, од прворазредног је значаја.⁹ Са аспек-

⁸ Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, (Budapest: Akadémiai, 1970) 62—64. Постоје два изузетка, један је заједнички печенешко-угарски упад у време цара Исака I Комнина који је завршен доласком угарске делегације пред цара и закључењем мира. О овим догађајима лапидарно пише Скиличин Настављач Scyl, Cont. 106₂₃ — 107₁. Други је, пак, из времена цара Константина X Дуке, када се Угарска умешала у унутрашње борбе у Византији. Њих је у помоћ позвао тадашњи управник Сердије и потоњи цар Роман Диоген. Угри су били спремни да му помогну, али се због издаје ова коалиција никада није ни оформила, нити је спровела у дело своје претпостављене намере. О овим дешавањима обавештава Михаило Аталијат, в. Attal. 16.8—9 (176—179). Gy. Moravcsik, *Byzantium*, 63—64; в. и мађарски превод са коментарима код Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bíránci forrásai*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 94—95.

⁹ О самој хроници уп. С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 133—142; Kristó Gyula, „Kronika”, Kórai magyar történeti lexikon, főszerkesztő Kristó Gyula, (Budapest: Akadémiai, 1994), 382. Постоји низ студија о различитим аспектима хронике у појединим критичким мађарским издањима, уп. *Képes Krónika*. Fordító Bellus I. Kísérőtanulmányok: Dercsényi Dezső, *A Képes Krónika és kora*; Kristó Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege*; *A Képes Krónika miniatúrái*. Jegyz. Kristó Gyula, (Budapest: Európa, 1986); *Képes krónika*, ford. Bollók János, utószó, függelék, irodalomjegyzék Szovák Kornél, jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László, (Budapest: Osiris, 2004); важна студија о илуминацијама *Илустроване хронике*, в. *Studies on the Illuminated Chronicle*, ed. by János M. Bak and László Veszprémy, (New York: CEU Press, 2018).

та војне историје, и теме овог рада, од кључног је значаја, јер се у њој спомиње грчка ватра и њена употреба у једној поморској бици на Сави, што је јединствен случај у средњем веку.

Дакле, из ове хронике се црпе подаци о непријатељствима која су избила 1071. године.¹⁰ У то доба граница између Византије и Угарске била је чак и јужније од реке Саве, а Срем је извесно припадао, након 1018. године, управо Царству, уз повремене промене и угарске продоре у неке његове делове, посебно уз реку Дунав.¹¹ Печенежи, који су се били населили у северне делове Бугарске на наговор византијског заповедника Београда, прешли су Саву и упали на територију Угарске, код места Бузијаша. Земљу су похарали и однели у своју земљу велики плен и много заробљеника.¹² Бузијаш се обично идентификује са Бежанијом, а само место се спомиње и касније, најпре 1320. године у једној повељи тителског каптола, у којој се наводе *Magyarbuzyas* и *Tothbuzyas* као поседи у Сремској жупанији као два одвојена, односно разграничена поседа.¹³ 18. фебруара 1355. године у једној повељи коју је Никола Другет, државни судија, издао на Будиму као пресуду у спору око неких поседа. Наводећи речене

¹⁰ се издања хронике тиче, два су кључна, и они су коришћени и у овом раду: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Szentpétery I, (Budapest: Nap, 1999²); *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv. The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, ed. János M. Bak and László Veszprémy, (New York: CEU Press, 2019).

¹⁰ Јован Кинам, додуше, спомиње да су Угри (народ Хуна како их назива) нешто пре доласка на власт Алексија Комнина освојили Сирмијум. Овај секретар цара Манојла I Комнина помиње овај податак у контексту дешавања из 1164. године и похода византијског цара на Угарску. Он је тако једини византијски извор који, додуше индиректно, сведочи о догађајима из 1071. године. *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed A. Meineke, (Bonnae: Weberi 1836), 226; John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Komnenos*, transl. By Charles M. Brand, (New York: Columbia University press, 1976), 171.

¹¹ Gy. Moravcsik, *Byzantium*, 64 прилично поједностављено границу поставља на Саву, иако је сама граница у Срему нејасна, али се зна да су Византинци држали, како Мачванску Митровицу, тако и сам град Сирмијум, у сваком случају бар до 1071. године. Угарска је и у периоду 1019—1071. вероватно повремено заузимала делове Срема или покушала да продре у њега и помери своју границу даље на југ. Налази угарског новца управо у Бежанији и још неким местима у Срему уз Дунав најбоље сведоче о томе. В. Ивана Коматина, Предраг Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, Зборник радова Византолошког института LV (2018), 148—149.

¹² *Bissen per Albam Bulgari<c>am venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et predarum diripientes, in suam terram abduxerunt.* В. *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 198—199.

¹³ Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomatikai fényképgyűjtemény, DF 283668

спорне поседе најпре се у документу спомиње Гуња, и данас место такође у Срему, а затим и *Ara cum Buzias in Sirimia existenti*.¹⁴

О Бузијашу сведоче и каснији историјски извори. Године 1071. године, када је дошло до ових сукоба, припадао је Виду, првом бачком жупану и сараднику краља Соломона, како наводе извори. Каснија угарска традиција, па и сама *Илустрована хроника*, сматрају га кривцем за сукоб између краља Соломона и његовог брата и каснијег угарског владара Гезе. Штавише, Вид је у овој хроничи означен као *злодух* и неко ко је намерно криво саветовао краља.¹⁵

Љути због поступка византијског заповедника Београда, краљ Соломон и принчеви, као и други великаши који су се налазили око њега, одлучили су, на саветовању у Сланкамену, да казне Београд и запоседну га. Хроника описује ове догађаје и борбе које су се заметнуле око Београда:

*Collectis itaque exercitibus convenerunt in Zalankemen, ubi consilio deliberantes decreverunt Albam tradi<tri>cem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeirwar. Exiit autem edictum a rege et duce, ut universus exercitus Hungarorum, quantocius transiret fluvium Zavam in Bulgariam. Greci autem et Bulgari navigantes in celonibus suis per ingenia sufflabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant. Victi sunt autem ignivomi Greci ab Ungaris pre multitudine navium, quibus flumen operuerant. Fugientibus autem Grecis ac Bulgaris transierunt Hungari et terminos Bulgarorum occupaverunt.*¹⁶

Опсада града трајала је више месеци, а хроника сведочи о жестоким борбама за град, као и о опсадним справама које су користили Угри. Коначно, Угри су освојили Београд, пошто је тврђаву запалила једна заробљена девојка, те је Никита, византијски заповедник града, био приморан да га преда угарским трупама.¹⁷

У наредном веку византијско-угарски сукоби су били све чешћи и интензивнији. Један од најзначајнијих трајао је у периоду од 1127.

¹⁴ Повеља је потврђена 1357. године. Nagy Imre, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VI. (1353–1357)*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1891), 262—267.

¹⁵ одређене хронолошке и друге непрецизности ове повеље спомиње и Csánki Dezső, *Magyrország történelmi földrajza Hunyadiak korában, II. kötet*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1894), 242. Он Бузијаш убикује на место данашње Бежаније.

¹⁶ О њему в. Борис Стојковски, „Бачки жупан Вид”, *Споменица Историјског архива Срем*, 7 (2008), 62–71.

¹⁷ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 198—201.

¹⁷ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 201—205.

до 1129. године. Византијско-угарска непријатељства отпочела су већ царском подршком Млетачкој Републици у сукобу са Угарском у периоду 1115–1118. године. Затим је, 1125. године, Венеција повратила власт над Далмацијом, што јој је Византија наредне године и признала. Тако нешто могло је само да изазове непријатељска осећања у Угарској, која је од 1102. године такође полагала права на власт над Далмацијом. Сви ови нагомилани проблеми ескалирали су 1127. године, започињањем отвореног конфликта. То је био рат који је почео нападом византијских становника на угарске трговце у важном пограничном граду на Дунаву – Браничеву. Међутим, Источно римско царство је искористило и прилику да се умеша у унутардинастичке конфликте између Арпадовића. Од 1118. до 1. септембра 1127. године принц Алмош, кога је краљ Коломан ослепео, боровио је у Византији. Чињеница је да је Алмош био врло лепо примљен у Византији, понео је име Константин и добио чак и град на управу, што сведочи да је, као претендент на угарски престо, био више него користан Царству. Умро је 1. септембра 1127. године. Угарски краљ Стефан II сигурно се јако противио Алмошовом боравку у Византији, а наводна изјава цара Јована II Комнина да је угарски краљ његов вазал може се тумачити и у контексту тога да је за Византију то била прилика да у погодном тренутку подржи Алмоша у напорима да преузме трон и круну Светог Стефана. Коначно, краљ Стефан II је, у лето 1127. године, напао Византију и у једном великом јуришу заузео Браничево, Ниш, допревши до Сердике и коначно Филипопоља где се налазио сам цар Јован II Комнин који је приморао Угре да се врате. Наредну годину припремао је контраофанзиву и освету за овај упад.¹⁸

Цар је лично, 1128. године, повео војску у осветнички поход. Он није имао за циљ припајање угарских територија Византији, али се завршио великом византијском победом. У копненој војсци било је ломбардијских и селџучких плаћеника, док је пешадију подржавала византијска флота која је све време пловила Дунавом. Византијска армија заузела је Сирмијум, Земун и тврђаву Храм, односно Банатску Паланку. Одлучујућа крвава битка на копну водила се у близини реке Криша.¹⁹

¹⁸ Детаљно код Ferenc Makk, *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, (Budapest: Akadémiai kiadó, 1989), 20–25.

¹⁹ О овим догађајима пише детаљно и *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 288–291; изузетно се добро допуњује и са Кинамовим вестима, в. I.

Но, за ову тему Најважније сведочанство о сукобу који се десио на реци Дунав описује *Илустрована хроника*:

*Venientesque transiverunt in Hungariam in Haram, et Hungari aliquod impedimentum facere non poterant, quia Greci per ingenia inflammabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant.*²⁰

Такође, у хроничи се говори и о већ помињаној борби на реци Кришу. Овде се, дакле, само кратко помиње да су Грци ватром потопили угарске лађе које су уништене. Сам Х(а)рам је био значајна тврђава на Дунаву, која је у позном средњем веку била чак и краљевски посед. Била је део крашовске жупаније током већег дела средњег века, а кад је она нестала био је у саставу и ковинске жупаније. Тврђава-храм имала је чак и свог бана 1483. године, а шест година касније и капетана којег наводе извори. Налазила се на ушћу Караша у Дунав и имала је стратешки значај, због чега се и много пута помиње у изворима. Храм је био део Северинског баната, а био је значајан јер је представљао пограничну тврђаву на Дунаву у доба османско-угарских ратова и турског продирања на Балкан.²¹ Ради се, свакако, о тврђави чија се историја може непрекидно пратити дуги низ векова, а први пут се помиње управо у вези са византијско-угарским ратом и коришћењем грчке ватре.

У оба ова одељка приметан је и помен грчке ватре, односно *ignes sulphureos*, како је названа на латинском. Према сведочењу хронике, Грци и Бугари су је из својих бродова испаливали на угарско бродовље које би затим изгорело. Византинци су у наставку разматрања

Cinnamae, op. cit, 8—12; J. Kinamos, op. cit, 16—19. српски превод и ванредно важни коментари Јованке Калић на ове вести Јована Кинама у *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, обрадили Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић-Максимовић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1971), 6—13. F. Makk, op. cit, 25.

²⁰ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 290—291. Занимљиво је да се ова битка на Дунаву наводи у необјављеном мастер раду о грчкој ватри, одбрањеном 2001. године на Католичком универзитету у Лувену у Белгији, в. Bart de Graeve, *Het Griekse vuur de realiteit achter de mythe*. Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren, departement Klassieke Studies, voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven, 2001, 99. Аутор се не позива на *Илустровану хронику*, већ на Турочијеву у којој су у великој мери инкорпорирани подаци и из *Бечке илустроване хронике*, иако је она Јована Турочија око једна века млађа. С друге стране, 1071. година се не помиње у овом, иначе веома вредном научном доприносу историјата грчке ватре.

²¹ Csánki D, op. cit, 95. Од заиста великог броја повеља које се односе на Харам издвајамо дипломатар који је публикувао Фриђеш Пешти. У њему се на више места спомиње ова тврђава, в. Pesthy Frigyes, *Krassó vármegye története*. III. Oklevéltár. (Budapest: Athenaeum, 1882), као и низ докумената Diplomatai levéltár 41703, 54977, 91530, 102496.

догађаја из 1071. године чак названи и *ignivomi Greci*, што значи *Грци који бљују ватру*. На крају, Угри су први пут ипак победили, јер су им у помоћ притекли други бродови, којих су на Сави имали знатно више.

Ова два помена у угарској средњовековној хроници врло јасно сведоче о коришћењу грчке ватре и на рекама. Таквих навода у изворима је, мимо овог, веома мало. Штавише, коришћење грчке ватре на реци, уз *Илустровану хронику*, спомиње и један интересантан извор који, по времену настанка такође хронолошки близак угарском, описује слично *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV* догађаје из нешто ранијег периода. Ради се о староисландској саги под називом *Yngvars saga*, у којој се описују авантуре Ингвара, иначе члана шведске краљевске породице који је уистину путовао на исток и умро негде у источним крајевима, како сага описује. Иако ово дело садржи велики број фантастичних прича, те помене змајева, киклопа и сличних натприродних бића, ипак има историјску основу у стварним догађајима, односно путовању од Шведске па све до јужних крајева Русије и, на крају, до саме Византије. Свакако је реч о познатом путу који се неретко назива *од Варјага до Грка*. Путовање је понајвише текло управо речним токовима, и у једном моменту ова сага о Ингвару води у борбу против византијских бродова на руским брзацима. Царска флота је, дакако, користила грчку ватру против скандинавских дошљака, који су, међутим, од раније знали за постојање грчке ватре и опасности које она носи. За ову тему је од прворазредног значаја и податак да су византијски бродови са грчком ватром били на Дунаву у походу на Бугарску 971. године, када су спречили руског кнеза Свјатослава да побегне и натерали га да се преда.²²

То није једино сведочанство употребе грчке ватре на Дунаву. Јован Скилица бележи да је цар Василије II Бугароубица користио грчку ватру у опсади Видина 1002. године, током борби против Самуиловог царства. Оно што је такође важна информација за тему овог рада јесте да овај византијски писац наводи да су бугарски војни предводници били врло способни, те да су успели да угасе грчку ватру, односно да јој се супротставе.²³ Византинци су на крају успели да освоје град, упркос чињеници да су бугарски браниоци неутрали-

²² Hilda R. Ellis Davidson, „The Secret Weapon of Byzantium”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, I. Abteilung, (1973), 72—73; eadem, *The Viking road to Byzantium*, (London: George Allen & Unwin Ltd, 1976), 115.

²³ Ioannis Skylitzae *Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973), 346; John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, 811—1057, ed. John Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 328.

зовали грчку ватру, која је, по свему судећи, испаливана са бродова који су пловили Дунавом.²⁴

Интересантан је податак из хронике о томе да су у првом случају Угри победили на крају и да су имали велику флоту која је на Сави тријумфовала над византијском. То би могло да значи да су Угри познавали тактику и стратегију борбе на рекама. Нема неких конкретних података о томе како су се они у својој новој домовини упознали са стратегијама борби на рекама, првенствено на Дунаву. У периоду до половине X века, познатом у науци као време инвазија, односно угарских пљачкашких похода по Европи, заиста су се борили и у готово целом Подунављу против својих првенствено немачких противника, али су то, дакако, били сукоби у близини саме реке, а никако није било речи о неком сукобу на самом Дунаву. Рајну су први прешли још 912. године, али у изворима нема никаквих навода о борби на воденим токовима. Као што је познато, као степски народ, Угри су се у овом најранијем периоду ослањали на коњицу, пре свега коњанике наоружане луковима и стрелама. Као једна од највећих слабости ране угарске војске која је вршила упаде на простор од Цариграда до Атлантика, у периоду од 899. до 970. године, управо је недостатак добре пешадије. Никаких података, пак, о самим борбама на води нема, нити се бродови помињу као нека потенцијална логистика ових пљачкашких инвазија.²⁵

У неком тренутку, међутим, очигледно је да су се упознали са борбама на речним, односно воденим токовима, што је допринело и каснијој победи над Византијом на Сави. Угарска је имала искуства у борбама на Дунаву од раније, и то хронолошки врло блиско догађајима из 1071. који се описују у *Бечкој илустрованој хроници*. Познат је случај када је половином XI века (1052. године) немачки цар Хенрих III напао Угарску и опсео Пожун. Он је, наиме, хтео да освети убиство угарског краља Петра Орсеола, у чије време се Немачка умешала у угарску унутрашњу политику и уз чију помоћ је Петар коначно и дошао на власт у Угарској. Током опсаде Пожуна, како сведоче *Илустрована хроника* и касније Антонио Бонфини, један угарски

²⁴ K. Karatolios, op. cit, 52.

²⁵ Kristó Gyula, *Az Árpád—kor háborúi* (Budapest: Zrínyi kiadó, 1986), 21—45, наводи да је укупно било 47 похода (38 на запад и девет на југ) у периоду између 899. и 970. године. О сукобима у близини реке Дунав в. Bácsatyai Dániel, *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi* (Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017), 42, 44—45, 49, 67, 69, 74, 222, 225, 229 et passim. Сумарно са мапом на нашем језику в. Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, (Београд: Clio, 2002), 17—21.

јунак по имену Бувар Кунд или Зотонд је на Дунаву уништио неке немачке бродове и након осам недеља немачки се цар привремено повукао. Овај податак о једном човеку који је потапао бродове је, наравно, преувеличавање, али је податак који, ма колико био под знаком питања, показује да су Угри имали стратешка и тактичка знања неопходна за сукобе на води. Угарски краљ Андрија I је организовао одбрану у два смера. Спржио је земљу како би спречио да Немци имају приступ храни, и пресекао комуникацију између трупа које је предводио лично цар са бродовима за снабдевање на Дунаву. Бискуп Гебхарт, који је предводио царску флоту, био је натеран да се повуче из угарских вода даље Дунавом ка Немачкој.²⁶

Током XI века угарски бродови израђивани су од храстовине, а њихова величина зависила је од типа брода. Током овог периода, осим ових помена ратних сукоба на рекама, постоје сведочанства о скели код Коморана, као и о трговачким бродовима на Дунаву. Исто тако, Алмашфизите (мађарски *Almásfüzitő*) и Венек били су пристаништа за утовар бродова. То су и данас насеља на Дунаву; првопоменути је у жупанији Острогон-Коморан, док се други налази у близини Шопрона.²⁷ У правом смислу, краљевска ратна морнарица средњовековне Угарске настала је након 1358. године, када је Далмација Задарским миром враћена Угарској. Још је, додуше, краљ Бела IV покушавао да изгради флоту, али је то било кратког даха.²⁸ Али, чињеница је да је и у ранијем периоду постојала некаква угарска флота која се могла супротставити и немачким и византијским бродовима на Дунаву.

²⁶ Hermannus Contractus, односно Херман од Рајхенауа, смешта ове догађаје у почетак јуна 1052. године, *Herimanni Augiensis chronicon*, MGH SS V, ed. Georgius Henricus Pertz, (Hannoverae: Aulici Hahniani, 1844), 131.

²⁷ помене у угарским изворима уп. в. *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 166—169; Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricum decades*, ediderunt I. Főgel-B. Iványi-L. Juhász, II. vol., (Lipsia-Budapest: B. G. Teubner 1936) 231—242; Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc, *A magyar hajózás története* (Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1967), 17; Matheidesz Konrád—Kondor Lajos, *Elődeink fegyverei* (Budapest: Kolibri könyvek—Móra könyvkiadó, 1975), 24. Z. J. Kosztolynik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome*, (New York: Columbia University press, 1981), 73—75.

²⁷ Pandula Attila—Sebők Ferenc „Hajó”, *Korai magyar történeti lexikon (9—14. sz)*, főszerkesztő Kristó Gyula, (Budapest: Akadémiai, 1994), 251; Sebők Ferenc, „Hajózás”, *ibid*;

²⁸ О флоти у доба Анжујаца и њихових наследника на угарском трону, њеном настанку, али и о уређењу, бродовима, оружју и поморским биткама средњег века, говори, иако одавно написана, и даље врло корисна студија Vjekoslava Klaića, „Admirali ratne mornarice hrvatske godine 1358.—1413.”, *Vjesnik* 2 (1900), 32—40; уп. такође још једно старије дело, класичну монографију Miklósy Zoltán, *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*, (Budapest, 1934), 18—129; Teke Zsuzsa, „Királyi hajóhad”, *KMTL*, 354.

Што се овог другог податка тиче, и током XII постоје неки скромни помени угарских бродова, пре свега на мору. Постојале су две мање битке на мору, 1105. и 1106. године, обе код острва Раба, коју су војевале Угарска и Венеција, које су се у тим годинама жестоко сукобљавале око власти над Далмацијом. У овим биткама на угарској страни су највероватније учествовали или бродови локалног становништва или неких плаћеника. Из истог су века и први помен скеле код Пеште, који је можда био и прелаз и лука (1148. године), као и нејасан помен поморске битке код Трогира на самом крају века, 1190. године.²⁹ Нажалост, озбиљан мањак извора о овој теми не допушта да се детаљније говори о флоти на Дунаву у овом периоду, али је она несумњиво постојала и супротстављала се Византији у два наврата у размаку од мање од пола века.

Након анализе ових двају одељака из значајне средњовековне угарске хронике, која поткрепљује причу о томе да је током XI и XII века Угарска имала некакву речну флотилу, треба приметити да је то јединствен помен у једном угарском средњовековном извору, а посебан је куриозитет да се помињу чак две борбе на реци у којима је ово оружје коришћено. У другим латинским изворима постоји доста података о коришћењу оваквог типа оружја или и само грчке ватре, а о њој су писали чак и арапски средњовековни аутори. Вероватно најстарија индиректна алузија на грчку ватру у латинским изворима представља један Гудијанов рукопис из деветог века, који се чува у Волфенбител библиотеци, у коме се говори о запаљивом оружју које је мешавина нафте, кудеље и катрана и чија се ватра не може угасити. Ово оружје није именовано, али је јасно да се може односити на грчку ватру.³⁰ То би, свакако, значило да су западњаци врло рано знали за постојање овог, у том моменту, врло моћног византијског оружја, те да су настојали да проникну у тајну његовог састава. Први, пак, који ово оружје директно наводи и описује био је епископ Лиутпранд из Кремоне, у петој књизи свог дела *Antapodosis*, где пише како су Византинци одбили напад Руса предвођених кнезом Игором, користивши управо грчку ватру.³¹ Поред тога, када су крсташи до-

²⁹ Miklós Z, op. cit, 8; Dezsényi Miklós, Hernády F, op. cit, 17; о политичком контексту ових сукоба уп. најрецентнију студију Gál Judit, *Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban*, (Budapest: Bölcsészettudományi kutatóközpont Történettudományi intézete 2020), 11—19.

³⁰ H. R. Ellis Davidson, op. cit, 70.

³¹ *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*, cura et studio P. Chiesa (Turnhout: Brepols, 1998), V, 15—18, 131—132.

шли у сукобе са Арапима и другим муслиманима, западни извори су забележили постојање нечега што је било слично грчкој ватри и тако су је чак и називали. Најпознатији је, свакако, запис француског историчара из времена краља Луја IX, Светог Жана од Жоенвила, који ју је упоредио са змајем који лети (*il sembloit un dragon qui volast par l'air*) и био помало и претрављен самом појавом оваквог оружја које је назвао *feu gregois*.³²

До тренутка када је Марк Калти компиловао *Илустровану хронику*, грчка ватра и уопште византијска оружја која су служила за паљење непријатељских бродова били су добро познати западно-европским и средњоевропским писцима. Овај угарски извор је једно значајно сведочанство, а коришћење грчке ватре 1071. године у великој мери је промакло истраживачима ове теме. Стога је посве занимљиво приметити да је Барт де Граве, у свом мастер раду о грчкој ватри, одбрањеном 2001. године, поменуо само сукоб из 1128. године, а не и онај из 1071, који је у самој хроници био много детаљније разматран.³³ Ова угарска средњовековна хроника пружа јединствене податке о томе да је грчка ватра употребљавана током сукоба са угарском речном флотилом у два наврата, и даје важан допринос познавању употребе овог познатог оружја на рекама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomataikai fényképgyűjtemény, DF

Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomataikai levéltár DI

Објављени извори:

Византијски извори за историју народа Југославије IV, обрадили Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић—Максимовић, Београд: Српска академија наука и уметности, 1971.

Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricum decades*, ediderunt I. Főgel-B. Iványi-L. Juhász, II. vol., Lipsia-Budapest: B. G. Teubner 1936

³² Joinville, *Vie de Saint Louis*, éd. Jacques Monfrin, (Paris : Infomédia, 1998), 100; J. R. Partington, op. cit, 22—28; H. R. Ellis Davidson, op. cit, 62, 65—66, 70, 72.

³³ B. De Graeve, op. cit, 99.

Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv. The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex, ed. János M. Bak and László Veszprémy, New York: CEU Press, 2019.

The Chronicle of John Malalas A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986.

The chronicle of Theophanes tr. by Cirl Mango and Roger Scott, Oxford: Clarendon press, 1997.

Herimanni Augiensis chronicon, MGH SS V, ed. Georgius Henricus Pertz, Hannoverae: Aulici Hahniani, 1844.

Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed A. Meineke, Bonnae: Weberi 1836.

Ioannis Malalae Chronographia, rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci—Walter de Gruyter 2000.

Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum, ed. H. Thurn, Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973.

Joinville, *Vie de Saint Louis*, éd. Jacques Monfrin, Paris: Infomédia, 1998.

John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Komnenos*, transl. By Charles M. Brand, New York: Columbia University press, 1976.

John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811—1057*, ed. John Wortley, Cambridge: Cambridge Univesrity Press, 2010.

Képes Krónika. Fordító Bellus I. Kísérőtanulmányok: Dercsényi Dezső, *A Képes Krónika és kora*; Kristó Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege*; *A Képes Krónika miniatúrái*. Jegyz. Kristó Gyula, Budapest: Európa, 1986.

Képes krónika, ford. Bollók János, utószó, függelék, irodalomjegyzék Szovák Kornél, jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László, Budapest: Osiris, 2004.

Michael Attaleiates, *The History*, trans. Anthony Kaldellis & Dimitris Krallis, Cambridge/Mass.: Harvard University Press, 2012

Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Nagy Imre, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VI. (1353–1357)*, Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1891.

Pandula Attila—Sebők Ferenc „Hajó” , *Korai magyar történeti lexikon* (9—14. sz), főszerkesztő Kristó Gyula, 251, Budapest: Akadémiai, 1994.

Scriptores rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery I, (Budapest: Nap, 1999²).

Sebők Ferenc, „Hajózás”, *Korai magyar történeti lexikon (9—14. sz)*, főszerkesztő Kristó Gyula, 251, Budapest: Akadémiai, 1994.

Studies on the Illuminated Chronicle, ed. by János M. Bak and László Veszprémy, New York: CEU Press, 2018.

Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzae continuatus). Edited by Eudoxos Th. Tsolakes, Thessalonike, 1968.

Литература:

Мишел Каплан, *Византија*, Београд: Clio, 2008.

Коматина Ивана, Коматина Предраг, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, *Зборник радова Византолошког института LV (2018)*, 141—164.

Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд: Просвета, 1996.

Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд: Clio, 2002.

Стојковски Борис, „Бачки жупан Вид”, *Споменица Историјског архива Срем*, 7 (2008), 62-71.

Стојковски Борис, „Самуилово царство и Угарска”, *Византијски свет на балкану*, Књига I, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, 65—76, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2012.

Bácsatyai Dániel, *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi*, Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017.

Csánki Dezső, *Magyrország történelmi földrajza Hunyadiak korában, II. kötet*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1894.

Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc, *A magyar hajózás története*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1967.

Ellis Davidson Hilda R, „The Secret Weapon of Byzantium”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, I. Abteilung, (1973), 61—74.

eadem, *The Viking road to Byzantium*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1976.

Gál Judit, *Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban*, Budapest: Bölcsészettudományi kutatóközpont Történettudományi intézete 2020.

Haldon John, „Greek Fire” revisited: recent and current research”, In Elizabeth Jeffreys (ed), *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 290—325.

Karatolios Konstantinos, *Greek Fire and its contribution to Byzantine might*, Athens: Quest publications 2015.

Klaić Vjekoslav, „Admirali ratne mornarice hrvatske godine 1358—1413.”, *Vjesnik* 2 (1900), 32—40.

Z. J. Kosztolynik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome*, New York: Columbia University press, 1981.

Kristó Gyula, „Krónika”, *Kórai magyar történeti lexikon*, főszerkesztő Kristó Gyula, 382, Budapest: Akadémiai, 1994.

C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Makk Ferenc, *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest: Akadémiai kiadó, 1989.

Matheidesz Konrád—Kondor Lajos, *Elődeink fegyverei*, Budapest: Kölibri könyvek—Móra könyvkiadó, 1975.

Miklós Zoltán, *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*, Budapest, 1934.

Roland Alex, „Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium, 678-1204”, *Technology and Culture*, 33, No. 4 (Oct., 1992), 655-679.

Moravcsik Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Budapest: Akadémiai, 1970.

The Oxford Dictionary of Byzantium volume 2, New York—Oxford: Oxford University Press.

Partington J. R, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, England: W. Heffer & Sons., 1960.

Stojkovski Boris, „The Greek charter of the Hungarian King Stephen I”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016), 127—240.

C. Zenghelis, „Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins”, *Byzantion*, vol. VI₁ (1932), 265—286.

Dr. Boris Stojkovski, Associate Professor
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Novi Sad (Serbia)
E-mail: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

MENTIONS OF THE USE OF GREEK FIRE ON THE DANUBE AND SAVA

(Summary)

The paper discussed two passages from the one of the most important medieval Hungarian chronicles The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century. Both of them are dedicated to the Byzantine—Hungarian wars and two battles on the river Sava and on Danube. The battle at the river Sava was fought in 1071 somewhere around possession named Buzijaš, which is in Syrmia. The second one, that on the Danube river occurred in 1128 by the very important fortress of Haram or Hram. In the first one, even though the Greek fire was used, the Hungarians managed to win. On the other hand, thanks to the use of the Greek fire, in 1128 the Byzantines destroyed the Hungarian navy.

The paper also examines the importance and relevance of these data that were almost not at all used and commented so far in the scholarly circles and represent a valuable contribution to the military history of both Byzantium and Hungary.

KEYWORDS: Greek fire, Sava, Danube, Byzantium, Hungary